

UNIWERSALIZM (Macedonia)

Recepcja idei uniwersalizmu miała w Macedonii charakter adaptacyjny, polegający na modelowaniu lokalnych zjawisk *per analogiam*. Do połowy XIX wieku nowelizację formuł uniwersalizmu chrześcijańskiego (wynikającego z modlitwy *Символот на верата*) w duchu praktyk oświeceniowych (→ oświecenie) urzeczywistniali mnisi, rezydenci klasztorów prawosławnych, które przetrwały opresję niewoli tureckiej: Joakim Krčovski (?–ok. 1820), Kiril Pejčinoviќ (ok. 1770–1845) czy Teodosij Sinaitski (?–1843). Macedońskim krzewicielem wiary i misjonarzem idei oświecenia zależało, aby ich dzieła umacniające wiarę i wskazujące na korzyści płynące z życia rozsądnego, bez zabobonu i irracjonalnego tkwienia w ciemnocie (→ racjonalizm) mogły być realizowane za pośrednictwem rodzimej mowy, która „otwierała serca zwykłego/prostego człowieka” (→ naród) (Teodosija Sinaitskiego wstęp do dzieła Pejčinoviќа *Утешение грешним*, 1840). Droga do uniwersalnej ludzkiej godności Macedończyka prowadziła zatem miała przez dowartościowanie tego, co partykularne, a zarazem będące (lub predestynowane do tego, by być) doniosłym wariantem tego, co w sensie powszechnym wydawało się modelowe: → naród, → tradycja, wolna → ojczyzna, → oświata itd. Chrześcijańska etyka stawiała się w tym ujęciu wspólnym mianownikiem dla owej powszechności.

W kolejnych generacjach istotą aktywności duchownych (mobilność w celach duszpasterskich, kwestowanie na rzecz chrześcijańskiej misji), nauczycieli (kształcenie w greckich, rosyjskich szkołach, seminariach nauczycielskich), młodzieży studiującej na uniwersytetach zachodniej Europy (Niemcy, Szwajcaria) lub w Rosji stał się trud wypracowywania fundamentu normatywnego, przywracającego zdolność samoidentyfikacji macedońskiej zbiorowości. Prymarne okazało się myślenie w kategoriach utylitarnych. Dimitar Miladinov (1810–1862), jego brat Konstantin (1830–1862), Jordan Hadżikonstantinow-Dżinot (ok. 1818–1882), Partenija Zografski (1818–1876), Grigor Priličev (1830–1893), Rajko Žinzifov (1839–1877), Ćorĳi Pulevski (1817–1893) byli jednomyślni: dla odradzającej się zbiorowości, którą reprezentowali i kształtowali w myśl uniwersalnych i humanistycznych zasad (→ humanizm), wartością nadrzędną będzie przywiązanie do religii, duma z heroicznej przeszłości, słowiańska sztuka ludu, ale także niezłomna wiara w sens postępu (→ postęp) i ustawiczne kształcenie (→ oświata; → kształcenie).

Fundamentem wyobrażonej macedońskości było starożytne królestwo Makédon (IV w. p.n.e.), imperium Filipa Macedońskiego (382–336 p.n.e.) i Aleksandra Wielkiego (356–323 p.n.e.) – świat ludzi nieposługujących się językiem słowiańskim, ale najlepiej oddający ideały potęgi i niepokonanej siły zarówno na polu walki, jak i w dyspucie filozoficznej (Todor Kusev, „Македонија”, Bitola, 28 I 1867; *Манифест на привремена влада на Македонија*, 23 III 1881;

Прогласот на силагосот, „Македонија на Македонци”, 15 IV 1891). Z czasem przybywało argumentów pozwalających oś tożsamości osadzać na bazie czynnika słowiańskiego.

Polaryzacja determinant kultury uniwersalnej nie zawsze gwarantowała stabilność tożsamościowej identyfikacji. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na fakt, że świat słowiańskiego *Latinitas* cechowała specyfika absorbowania idei i wartości uniwersalnych; miejscową tradycję próbowano zakorzenić w grecko-rzymskim i chrześcijańskim dziedzictwie Europy, by nadać jej rangę rozpoznawalnego elementu europejskiego uniwersum. Na gruncie macedońskim ta tendencja pojawiła się dopiero w XIX wieku. Za naturalne w tym kontekście uznano, podobnie jak w Bułgarii (→ bułgarskie dziedzictwo cyrylo-metodejskie), rewitalizację tradycji cyrylo-metodejskiej. Jednakże w kręgu *Slavia Orthodoxa* czy też na gruncie *Cyrellianitas*, w przeciwieństwie do zachodniego modelu *Latinitas*, ale też bizantyjskiej manieri budowania więzi z antykiem, relacje kultur słowiańskich z greckim dziedzictwem były względne (tłumaczono teksty religijne, w których dyskurs retoryczny, założenia filozoficzne epoki, topika literacka nie miały zasadniczego znaczenia). Niezależnie od wartości, jakie w przeszłości niosła ze sobą działalność misyjna Świętych Braci i ich uczniów, dominantą w procesie odnawiania w nowoczesnych czasach przymierza z ich dziełem stał się kult języka narodowego jako narzędzia indywidualnej i zbiorowej ekspresji. Względnej otwartości na świat zachodni towarzyszyła świadomość siły opresyjnej żywiołu helleńsko-osmańskiego, co skutkowało zwrotem w stronę uniwersalistycznie traktowanej w tym układzie Rosji.

Istotne znaczenie dla macedońsko-europejskiego uniwersalistycznego dialogu ideowego miały publikowane w XIX wieku utwory autobiograficzne. W Macedonii, wbrew nieuregulowanej kwestii języka literackiego, kilku autorów sięgnęło po popularny we Francji gatunek artystyczny. W czasach zdominowanych refleksją dotyczącą społeczno-politycznej przyszłości „niemiej” zbiorowości, która poszukiwała sposobów efektywnego zapobiegania propagandzie kwestionującej zasadność równoprawności macedońskiej w życiu regionu, tego rodzaju próby były ewenementem. Podobnie jak Michel de Montaigne (1533–1592) i Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) autorzy ci zdecydowali się odsłonić tajemnice własnej egzystencji, rozumiejąc, że w swej jednostkowości, niepowtarzalności wpisują się w uniwersalny krąg człowieczeństwa i odkrywają nie samych siebie, lecz człowieka w ogóle. Jordan Hadżikonstantinow-Dżinot sięgnął po wyznanie – skargę społecznika sprzeciwiającego się petryfikowaniu rodzimej oświaty i ograniczaniu dostępu do nowoczesnej wiedzy. Spowiedź literalnie została skierowana do Boga, ale wypowiedana w artystycznej formie trenu żałobnego miała sprowokować do refleksji ludzi, którym bliskie są ideały świata rozumnego i hasło: „Niech tylko jest nauka” (J. Hadżikonstantinow-Dżinot, *Плач на скопското училиште, многотрудное*, „Цариградски весник” 1851). Grigor Prličev, zatytułowawszy swój tekst jednoznacznie – *Автобиографија* (wyd. 1894), otworzył narrację słowami: „Czy napisać swoją biografie? Czy publikować najdrobniejsze detale swojego krótkiego życia?

Upodobnić się do owego zadufanego mnicha, który przed śmiercią poważnie się zamartwiał, czy różaniec zostawić w spadku papieżowi, a resztę dobytku braciom zakonnym lub ascetom? Długo się wahałem i właściwie miałem zrezygnować, gdyby nie przekonanie, że biografie to całkiem pożyteczne dziełka”. Ostatecznie pisarz zrealizował swój utylitarny projekt. Stworzył portret człowieka upubliczniającego własny wizerunek w przekonaniu, że wgląd w jego egzystencję pozwoli innym, niekoniecznie tu i teraz, lecz w przyszłości, zobaczyć siebie i odkryć, kim w istocie są. Było to o tyle istotne, że opisy dotyczyły czasów ekstremalnej stygmatyzacji ludzi zniewolonych (względy polityczne i społeczne), ubogich, cierpiących fizycznie i psychicznie, niesłusznie skazywanych na więzienie. Marko Cepenkov (1829–1920) wykorzystał formę *Автобиографија* (prawdopodobnie upublicznią w 1889 roku), z nadatkiem odgrywającą rolę zarówno słowa pochwalnego człowieka zaangażowanego w dzieło pracy u podstaw na rzecz wspólnoty macedońskiej, jak i skargi z powodu braku docenienia żmudnego wysiłku kontynuatora dzieła braci Miladinov (brak środków na publikację zebranych materiałów). Natanail Kučeviški (1820–1906), metropolita ochrydzko-płowdiwski, działacz kulturalny, przywódca powstania kresneńskiego, prowadził notatki autobiograficzne w latach 1896–1900. Wydane po śmierci autora *Жизнеописание митрополита Охридско-Преспанскаго Натанаила* (1909) było świadectwem losu osobowości łączącej przymioty człowieka wiary z obowiązkami obywatelskimi, pełnym oddaniem dla sprawy macedońskiej. Solidarność wspólnotową rozumiał jako wymóg pogodzenia idei uniwersalności natury ludzkiej z ideą jedności konfesyjnej (→ konfesje) i politycznej (chodziło tutaj o drużyny powstańcze, z którymi przygotowywał rebelię) (→ polityka).

Istotne znaczenie dla szeroko rozumianej partycypacji Macedończyków w uniwersalistycznie rozumianej kulturze zachodnioeuropejskiej i rosyjskiej miała aktywność tłumaczy oferujących różne przekłady: od publikacji naukowych po dzieła literackie, popularnonaukowe i podręczniki. Promotorzy wiedzy, liczni szeregowi nowocześni nauczyciele czytanie i poszukiwanie lektur wychodzących poza kanon szkolny traktowali jako zasadniczy aspekt indywidualnego rozwoju intelektualnego, przynoszący korzyści całej wspólnocie. Partenija Zografski (*Нравоучителни совети*, rada 23), Dimitar Miladinov, o czym wspomina w *Автобиографија* jego uczeń Grigor Prličev, czy Rajko Žinzifov (tłumacz *Słowa o pułku Igora*, *Rękopisu krółodworskiego* i wybranych wierszy Tarasa Szewczenki), księgarz Kone Samardžiev (1854–1912) mieli świadomość, że dla słabo wykształconych Macedończyków kardynalne znaczenie ma dostęp do książki w rodzimym języku. Ten ostatni zapisał: „W 1875, będąc na praktyce kupieckiej, kilka razy przeczytałem *Софронието*, *Вечния календар*, *Петокнижието на вехтия завет*, *Притчи Саломонови*, *Нещастна фамилия* i coś jeszcze. W Carogrodzie na początku 1876 roku zaczęło ukazywać się czasopismo »Зорница«. Dla całego ówczesnego młodego pokolenia bułgarskiego stało się ono nauczycielem – przewodnikiem i wzmagalo żądze czytania. (...) Niedostatek lektur spowodował, że kilkoro młodych mieszkańców Prilepu

zastanawiało się nad szansą ponownego otwarcia zamkniętego w 1876 roku *czitaliszta*, mając nadzieję, że społeczne zbiórki umożliwią kupno nowości książkowych. (...) Nie upłynęło wiele czasu, gdy młode pokolenie zaczęło okupować świetlicę. W naturalny sposób inicjatorzy akcji stanęli na czele tzw. świetlicowców/*читалищари*” (K. Samardžiev, *Автобиография на Конe Самардџиев*, 1908). Nie lekceważono roli tekstów obcojęzycznych w budowaniu wizerunku człowieka „oświeconego”. Dla macedońskiego odbiorcy prymarną rolę w procesie promowania dzieł kultury uniwersalnej odgrywała literatura francuska. Informacje na ten temat znajdowano w czasopismach, w których funkcjonowały działy komentarzy i recenzji; interesujące teksty publikowano we fragmentach. Niekwestionowanymi promotorami tak rozumianego uniwersalizmu kulturowego byli redaktorzy bułgarskiego czasopisma „Читалище” (1870–1875) czy „Македонија” (1903–1904), którzy na łamach swoich czasopism umieszczali noty biograficzne i opis dzieł pisarzy, takich jak: Blaise Pascal (1623–1662), Kartezjusz (1596–1650), Pierre Corneille (1606–1684), Jean Baptiste Racine (1639–1699), Molier (1622–1673), Denis Diderot (1713–1784), Monteskiusz (1689–1755), Wolter (1694–1778), Antoine Lavoisier (1743–1794), Alexis de Tocqueville (1805–1859), Jean-François Marmontel (1723–1799). Niezwykłym powodzeniem cieszyła się powieść François Fénelona (1567–1622) *Les Aventures de Télémaque*. Czytelnicy z Velesu, kierując się sugestiami członków towarzystwa kulturalnego Просветление, najczęściej zamawiali wzmiankowaną powieść. O miejscu i znaczeniu tego dziełka pisze w *Autobiografii* Prličev, odnotowując, że w latach 40. XIX wieku Dimitar Miladinov na prowadzonych lekcjach francuskiego w ochrydzkiej szkole korzystał z tego tekstu. Jak wielu nauczycieli traktował książkę jako przewodnik nowoczesnego ucznia, który w dzieciństwie, zachwyciwszy się przygodami bohatera utworu, w dorosłym życiu doceni walory lektury – otwartość i wrażliwość protagonisty na nieswoje/cudze/nierodzime treści kulturowe. Przyśwajanie treści opowieści Fénelona, z założenia tekstu edukacyjnego, wychowawczego, sprzyjało kształtowaniu postaw wolnościowych, prowokowało do zainteresowania się innym niż rodzima okolica światem (nauka języków obcych). Grigor Prličev z nadatkiem wypełnił ideowe credo praktyka uniwersalizmu Miladinova – w trzech planach: poetyckim, translatorskim i publicystycznym. Napisany po grecku poemat *Ο Αρμάτωλος* (1860) – *Сердарот* (od powrotu w 1862 roku do Ochrydu tłumaczony przez autora na macedoński/bułgarski i ukończony pod koniec życia) w maksymalnym stopniu spełniał wymogi gatunku klasycznego, który w literaturach słowiańskich doby odrodzenia narodowego zajmował istotne miejsce (Dimitar Popski *Ода на Софроний*, Rajko Žinzifov *Кървава кошула*). Prličev propozycję Marko Bałabanowa (1837–1921), redaktora czasopisma „Читалище” (1870–1875), by przetłumaczył *Iliadę*, uznał za zadanie heroiczne, ale podjął się go, gdyż służyło postępowi (→ postęp) rodzimej kultury: „Homer dobrze przetłumaczony na bułgarski udowodni wszystkim, że żyjemy i zasługujemy na szacunek. Poezja (nie wiersz martwy) uwzniośla człowieka, czyni szlachetnym, wrażliwym na dobro, piękno

(...) szczególnie ta napisana przez Homera. Taka książka trafi pod każdą strzechę" („Читалище” 1871, кн. 13). Uznanie dla dziedzictwa kultury greckiej dawnej i współczesnej nie powstrzymywało Prličeva przed ostrymi komentarzami dotyczącymi greckiej propagandy asymilacyjnej. W *Мечта на един стапец* (1883), studium na temat swojej roli w życiu publicznym, stosując nostalgiczno-sarkastyczną formułę narracji, wyrażał obawy, że być może pochopnie terminował u Homera i Herodota, zamiast studiować w Kijowie lub Pradze. Nie rozstrzygnął przy tym kwestii, czy zamiast zgłębiać grekę powinien był zgłębiać tajniki cerkiewszczyzny.

W XIX i pierwszej połowie XX w. aktywność działaczy specyficznie ustrukturyzowanej wspólnoty macedońskiej była skoncentrowana na walce z opresją ze strony dookolnego świata (osmańską, grecką, serbską, bułgarską). Dla liczebnie ograniczonej reprezentacji Macedończyków legitymizujących się ponadpodstawowym wykształceniem trauma braku państwowości prowadziła do rezygnacji z refleksji o tym, co uniwersalne. Perspektywę zainteresowań sprawami publicznymi wyznaczali radykałowie uznający, że naczelnym zadaniem jest bunt i walka o pomyślne zrealizowanie sprawy narodowej i niepodległościowej (anarchiści, komunizujący socjaliści). Kwestia rozumianej w duchu uniwersalnym modernizacji regionu (np. walka z zacofaniem gospodarczym) miała w tym układzie drugorzędne znaczenie. Pokolenie Macedończyków edukowane po zakończeniu pierwszej wojny światowej (1918) kształciło się w placówkach, w których językami wykładowymi był grecki, bułgarski lub serbski. Władze Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenów (Кралство на Србите, Хрватите и Словенците) zezwoliły na powstanie w Skopju filii Uniwersytetu Belgradzkiego, z serbskim językiem wykładowym. Wykładowcy, niezależnie od narodowości, kształcili studentów w myśl idei wszechniczy, w każdych okolicznościach zobowiązanej do upowszechniania wiedzy, arystokratyzmu duchowego w duchu filozofii – matki wszystkich nauk. Z przyczyn politycznych Macedończykom odmówiono studiów na uniwersytecie, którego istotnym zadaniem jest promowanie nauki o rodzimej kulturze, literaturze i języku. Idea narodowego uniwersytetu powróciła po utworzeniu Autonomicznej Republiki Macedonii (1944). Zreorganizowany międzywojenny Wydział Filozoficzny w Skopju stał się Uniwersytetem Św. Św. Cyryla i Metodego (Универзитетот „Св. Кирил и Методиј”) (1946), a w Bitoli powstał Uniwersytet Św. Klimenta Ochrydzkiego (Универзитет „Свети Климент Охридски”) (1979). Komuniści Federacyjnej Republiki Macedonii (1944–1991) deklarowali więc z ideałami uniwersalizmu. Wybierane przez ideologów metody ich wprowadzania w życie deformowały istotę zasad humanistycznej autonomii, monopolizując sposób wartościowania norm (bezwzględna walka z przeciwnikami nowego porządku, wybraństwo jednej uprzywilejowanej grupy, która zdobyła władzę, ideologizacja kultury). Zakwestionowano również prawo do tolerancji i pluralizmu światopoglądowego. Kultura stała się nośnikiem prawdy służebnej, zależnej od przydatności i zdolności służenia społeczeństwu wychowywanemu w duchu apologii rzeczywistości rewolucyjnej. O charakterze

i tempie procesu degradacji idei uniwersalnych w życiu publicznym świadczy organizacja stołecznego życia kulturalnego. W sezonie teatralnym 1945/1946 wystawiano przede wszystkim sztuki autorów radzieckich (W. Katajew, *Бащин дом*, A. Korniejczuk, *Платон Кречет* i *Мисията на мистер Перкинс в страната на большевиките*). Serbską dramaturgię reprezentowały komedie Branislava Nušicia (1864–1938) *Съмнително лице* i *Власт*. Zachwył widzów i krytyki wzbudził *Tartuffe* Moliera (1622–1673). W programach pierwszych koncertów Radiowej Orkiestry Symfonicznej dominowała twórczość Mozarta, Beethovena, Czajkowskiego, Rossiniego. Z czasem w repertuarze eksponowano kompozycje dawne i współczesne autorów słowiańskich, ze szczególnym uwzględnieniem utworów, które w myśl nowego kanonu estetyki socjalistycznej (→ socjalizm) były pisane na podstawie kanonicznych motywów ludowej tradycji (H. Stojkov, *Културния живот във Федерална Македония*, „Македонска мисъл” 1946, кн. 5–6). Idee uniwersalizmu odzyskiwano dla całego obszaru kultury macedońskiej w miarę rozluźniania gorsetu krępującego funkcjonowanie norm życia społeczno-politycznego od połowy lat 50. XX wieku. Przeobrażaniem masowej wyobraźni użytkowników kultury, nie tylko systematycznie upolitycznianej i zamykanej w granicach ideologii, ale też autarkicznie zorientowanej, zajmowali się twórcy przekonani o konieczności powrotu do obiegu tradycji humanistyczno-oświeceniowej. Podstawową kwestią stało się zwrócenie autonomii jednostce twórczo eksploatującej nie tylko dziedzictwo narodowego imaginarium.

W Demokratycznej Republice Macedonii (1991) jednym z najbardziej nośnych haseł czasu transformacji stała się praca na rzecz tworzenia społeczeństwa obywatelskiego. Znaczący udział w przywróceniu należnego miejsca refleksji uniwersalistycznej, ważnej dla aktywności rodaków w przestrzeni publicznej, przypadł animatorom macedońskiej narracji humanistycznej, którzy proponowali weryfikację idiomu rodzimej tożsamości z perspektywy ogólnoludzkiej. W tym ujęciu erudycyjna refleksja – dialog kulturologiczny wpisany w konteksty powszechnego doświadczenia filozoficzno-aksjologicznego – pozwalała na zerwanie z dominującą przez dziesiątki lat introwertyczną obserwacją rodzimości (mitologizującą, podtrzymującą kompleksy wspólnoty skrzywdzonej przez otaczający świat). Prace Katicy Kulavkovej (ur. 1951) (*Поетика и херменевтика*, 2003; *Балканска слика на светот*, 2006), czy Branislava Sarkanjasa (ur. 1958) (*Идеологијата и субјективитетот* 1993; *Македонски катахрезис*, 2001), wpisując się w obieg specjalistycznego dyskursu ponadnarodowego, jednocześnie uzmysłowiły odbiorcy macedońskiemu korzyści płynące ze współuczestnictwa w dialogu/polemice z tradycją i doświadczeniem wspólnot ponadlokalnych/glokalnych (→tradycja). Z podobnego założenia wyływała filozofia pisarstwa Goce Smilevskiego (1975). Powieści *Разговор со Спиноза* (2002, *Rozmowa ze Spinozą: powieść pajęczyna*, 2005), *Сестрата на Зигмунд Фројд* (2010, *Siostra Zygmunta Freuda*, 2014) zostały pomyślane i skonstruowane jako narracje polemiczne, równoległe wobec funkcjonujących w porządku kultury macedońskiej wizerunków postaci kluczowych dla

rozwoju nowoczesności. Literackie dekonstrukcje światów odległych od macedońskiego uniwersum ujawniały powszechność kondycji, traum egzystencjalnych jednostek odrzucających role narzucane przez system kulturowy, chroniących w ten sposób niezależność i prawo do decydowania o własnym losie.

W warunkach po rozpadzie Jugosławii jedną z licznych organizacji powstałych w reakcji na nowe problemy było Macedońskie Centrum Współpracy Międzynarodowej (Македонски Центар за Меѓународна Соработка – MCMS) (1993). Centrum, wspierane przez organizację Pomoc Holenderskich Kościołów (Холандската меѓуцрковна помош) i agendy Światowej Rady Kościołów (Светскиот совет на црквите) założono jako znak solidarności i woli pokojowego rozwiązywania konfliktów, doskonalenia dobrosąsiedzkich relacji i współpracy wszystkich bez wyjątku ludzi żyjących w Macedonii. Działacze organizacji wskazywali na konieczność promocji pokojowych – w myśl obowiązującego prawa – rozstrzygnięć regionalnych kwestii spornych. Centrum opiera strategię działania na wartościach i zasadach partycypacji, przejrzystości, partnerstwa, tolerancji, równych szans. Działacze i współpracownicy Centrum podkreślają, że sensem ich pracy są wartości uniwersalne, wiara w respektowanie praw równych dla wszystkich. W MCMS ponad półtora tysiąca projektów zrealizowały osoby wcześniej nieangażujące się w życie społeczne (ochrona zdrowia, oświata, modernizacja regionów wiejskich, pokonywanie bezrobocia). Organizacja Македонски центар за меѓународна соработка była dwukrotnie nagrodzona – przez Stany Zjednoczone i Unię Europejską (1998). Działacze wyróżniono laurem Послание Мажка Тереза (2004).

Визија, мисија и стратегија на МЦМС, Скопје 2008; Самарджиев К., Автобиографија на Коне Г. Самарджиев, „Развитие” II (XI–XII), 1919; Аврамовска Н., Автобиографија во македонскиот литературен 19 век, Скопје 2004; Томшиќ-Стойковска А., Бошковски Д., Национални механизми за заштита на човекови права, Скопје, 2011; Тоциновски В., Преводите на македонскиот XIX век, Скопје 2005.

Celina Juda

UNIWERSALIZM (Serbia i Czarnogóra)

Wieloznaczność pojęcia „uniwersalizm” (*univerzalizam*) odzwierciedlenie znajduje w tradycyjnej, jak i współczesnej praktyce jego użycia na różnych polach znaczeniowych. Sam termin (od łac. *universalis* ‘ogólny’) jest w najszerszym znaczeniu określany jako „tendencja do ogarnięcia świata”, w etyce rozumie się go jako „założenie, że przedmiot etycznego działania nie jest jednostkowy, ale odnosi się do całości albo wspólnoty (rodzina, państwo), a w teologii jest